

NAZİM MƏMMƏDOV

*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına**Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi»**şöbəsinin böyük elmi işçisi, t.ü.f.d.**Memmedov-n.@yahoo.com.***AZƏRBAYCANIN HADRUD RAYONUNUN TARİXŞÜNASLIĞI**

Açar sözlər: Qadrud, tarixli, Azərbaycan, materiallar, ekonomika, mədəniyyət, rayon, erməni terrorizmi, Qarabağ, ədəbiyyat, səhifələr.

Ключевые слова: Гадруд, исторический, Азербайджан, материалы, экономики, культуры, район, армянский, терроризм, веке, государство, Карабах, страницы, литература, объективно, варварство, несколько слов

Key words: Hadrud, history, Azerbaijan, materialis, economy, region, armenuan, terrorism, century, state, Karabakh, Thepades, literature, objective, barbarity, foreword

Məqalədə, Hadrud rayonunun tarixinə dair yazılmış əsərlər təhlil edilmiş və sübuta yetirilmişdir ki, Hadrud Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi və burada yaşayan əhali tarixən türklərdən ibarət olmuş, ermənilər bölgəyə yalnız XIX yüzilliyin birinci yarısında köçürülmüşlər.

Keçən əsrin 20-60-cı illərində «hakim ideologiya»nın güclü təzyiqi ilə ictimai elmlər inkişaf edə bilmirdi. Azərbaycanda elmin maddi-texniki bazasının inkişafına lazımı qədər vəsait ayrılmırdı. Alimlərimizin əməyi kifayət qədər qiymətləndirilmirdi. Alimlərimizə xarici ədəbiyyatdan, arxivlərdən istifadə etmək, beynəlxalq aləmə çıxmaq çətin idi. Lakin 70-80-ci illərdə respublika əhalisinin sosial-iqtisadi həyatında olduğu kimi mədəni və mənəvi həyatında da mühüm irəliləyişlər müşahidə edilmişdir. 1976-1988-ci illərdə xalqımızın tarixində ilk oncildlik «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası» (ASE) çapdan çıxdı. Bu respublikanın ictimai-siyasi və mədəni həyatında əlamətdar bir hadisə idi. Çünki 1934, 1938, 1959 və 1965-ci illərdə ASE-nin nəşrinə təşəbbüslər olsa da baş tutmamışdı. H.Əliyevin təşəbbüsü ilə 1975-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan KP MK-da «ASE-nin Baş Redaksiyasının işində ciddi nöqsanlar haqqında» və 10 fevral 1976-cı «ASE-nin elmi – redaksiya Şurasının yeni tərkibi» haqqında qərarlardan sonra İçəri Şəhərdə ASE-nin binası inşa edilmiş, təsərrüfat, təchizat, maliyyə məsələlərindəki problemlər aradan qaldırılmışdır. ASE-nin tirajı 50 min nəzərdə tutulsa da, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 80 minə qaldırılmışdır. 70-ci illərdə respublika ərazisindəki maddi-mədəniyyət abidələri yenidən qeydə alındı, onların tədqiqinə, mühafizəsinə və səmərəli istifadə olunmasına diqqət artırıldı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə çoxcildlik «Azərbaycan tarixi»nin yazılması üçün Baş Redaksiya Şurası yaradıldı. Azərbaycanın siyasi iqtisadi və mədəni tarixində çox mühüm dövr olan XIX və XX əsrlərin tarixinin əhatəli tədqiqi və nəşri üçün xüsusi grant ayrıldı. XX yüzilliyin 90-cı illərində dövlətimiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ən önəmli məsələlər – Demokratik Cümhuriyyət dövrü, Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı, etnik tarixi, soyqırımı məsələləri, DQMV-nin tarixi və digər problemlər tədqiqatlara cəlb edildi. Heydər Əliyev 2001-ci ildə

xalq müraciətində Azərbaycan tarixçilərinin əməyini qiymətləndirərək yazırdı: «Keçid dövrünün çətinliklərinə, ağır proseslərə baxmayaraq biz öz tarixi keçmişimizin çox dəyərli səhifələrini qısa bir müddətdə açmağa və xalqa göstərməyə nail olmuşuq» [1, s.16].

Bəhs etdiyimiz dövrdə Dağlıq Qarabağın, o cümlədən onun Hadrud rayonunun tarixinə dair müxtəlif səpkilərdə əsərlər yazılmışdır ki, həmin əsərlərin təhlilinə çalışacağıq. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, Azərbaycanın Hadrud rayonunun tarixi bu günədək ayrıca elmi-tədqiqata cəlb edilməmiş və rayonun tarixinə dair ayrıca bir monoqrafiya da yazılmamışdır. Rayonun iqtisadi- siyasi və mədəni həyatı, müxtəlif məqalələrdə və Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazılmış ümumiləşdirici əsərlərdə öz əksini tapmışdır ki, aşağıda həmin əsərləri işıqlandırmağa çalışacağıq.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin b.e.i.,t.ü.f.d. Nazim Məmmədovun Hadrudun tarixi ilə bağlı yazdığı əsərlər diqqətəlayiqdir. Onun «Bakı Universitetinin Xəbərləri»ndə (Humanitar elmlər seriyası 2010-cu ildə №1-də) nəşr olunmuş «Azərbaycanın Hadrud rayonunun qısa tarixi icmalı (1930-1991-ci illər)» adlı məqaləsi, bəhs olunan xronoloji çərçivədə rayonun siyasi həyatı, iqtisadi və mədəni durumuna həsr olunmuşdur [2, s.121-128].

Məqalədə Hadrudun qədim yaşayış məskəni olması, Hadrud oykoniminin mənası, Hadrudun keçmiş adları, 1930-cu ildə Hadrud rayon statusunun verilməsi, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qərarı ilə Hadrud rayonunun ləğv edilməsi, ərazisinin Xankəndi rayonuna birləşdirilməsi, rayonun relyefi, faydalı qazıntıları, flora və faunası, torpaq örtüyü, təsərrüfatı, mədəni inkişafı, nəqliyyatı, rabitəsi, əhalisi və onun milli tərkibi, 1992-ci il oktyabrın 2-də Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən rayonun işğalı məsələləri işıqlandırılmışdır. Lakin, 8 səhifəlik məqalədə Hadrud rayonunun bütöv tarixini təhlil etmək mümkün ola bilməzdi.

N.Məmmədovun 2010-cu ildə «Təhsil» nəşriyyatında nəşr olunmuş «Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi (XX əsrin 20-90-cı illəri)» adlı monoqrafiyasının üçüncü fəslində bütövlükdə Hadrud rayonuna həsr olunmuşdur. Monoqrafiyada Hadrudun iqtisadi-coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti və ehtiyatları, relyefin ümumi səciyyəsi, geoloji quruluşu faydalı qazıntıları və mineral bulaqları, iqlimi, daxili suları, torpaq və bitki örtüyü, heyvanlar aləmi, əhalisi və onun milli tərkibi, təsərrüfatı, nəqliyyatı və iqtisadi əlaqələri və ən nəhayət rayonun işğalı onun vurduğu ağır nəticələr tədqiq edilmişdir [3, 56]. Əsərdə diqqəti cəlb edən vacib məsələlərdən biri, müqayisələrə geniş yer verilməsindədir. Müəllif belə qənaətə gəlir ki Azərbaycanın digər rayonları ilə müqayisədə Hadrudun iqtisadi, sosial və mədəni inkişafı həmişə yüksəkdə dayanmışdır. Bu inkişafın başlıca amili isə dövlətimizin bölgəyə göstərdiyi dərin qayğının nəticəsində olmuşdur. Müəllifin qənaətinə görə Hadrud Azərbaycanın qədim yaşayış məskənidir. 1964-cü ildə ərazidə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Paleolit dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqları aşkar edilmiş və Hadrud ərazisinin Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biri olması aşkarlanmışdır. Əlverişli təbii-coğrafi şərait hələ qədim dövrlərdən burada ibtidai insanların məskən salmasına imkan yaratmışdır. N.Məmmədovun tədqiqatına görə Hadrud oykonimi «İki çay arası» mənasındadır. Həqiqətən də Hadrud Güneyçay və Quzeyçay çayları arasında yerləşmişdir. M.Barxudaryana görə buraya ermənilər Bərguşaddan, Cənubi Azərbaycanın Qarabağ mahalından, Naxçıvandan və Tiflisdən gəlmişdilər [4 s.222]. Hadrudun keçmiş adı Dizaq, XVIII əsr və XIX yüzilliyin əvvəllərində Aqoqlan, XIX yüzilliyin əvvəllərindən 1939-cu ilin sentyabrınadək yenidən Dizaq olmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd

edək ki, Dizaq vaxtilə Qarabağın Dağlıq hissəsində bir mahal adı olub. N.Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasında bu ad «Dizknak» formasında işlənmişdir. Dizaq torpaqları Bərdə hakimi Mehnbanuya mənsub olmuşdu. Dizak, «dizək» - «qala» mənasını verir.

Hadrud rayonu 1930-cu ildə təşkil edilmişdir. 1963-cü ildən Hadrud qəsəbəsi rayon mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin 26 noyabr 1991-ci il qərarı ilə Hadrud rayonu ləğv edilmiş və ərazisi Xocavənd rayonuna birləşdirilmişdir.

1986-cı il məlumatına görə Hadrud rayonunun sahəsi 679 km², əhalisi 14,2 min nəfər olmuşdur. Rayonda 1 qəsəbə, 41 kənd, 13 kənd sovetliyi mərkəzi var idi. Əhalinin 3,8 min nəfəri Hadrud qəsəbəsində, 10,4 min nəfəri isə kəndlərdə yaşayırdı. Bir kvadrat kilometrə 21 nəfər əhali düşürdü [4, s.222]. Bu göstərici isə istər DQMV-də istərsə də Ümumrespublika səviyyəsində birinci yeri tutmaq demək idi. Belə ki, bəhs edilən dövrdə bir kvadrat kilometrə əhalinin yerləşməsi – Şuşada 63,3 nəfər, Ağdərədə 26 nəfər, Ağdamda 92,9 nəfər, Bərdə rayonunda 84,6 nəfər, Tərtər rayonunda 92,9 nəfər, ümumlikdə DQMV-də 34,4 nəfər idi. Bütün bunlar isə Hadrud rayonunda əhalinin yaxşı yaşamasına şərait yaradırdı. Burada əhalinin 80 faizini ermənilər, 18 faizini azərbaycanlılar, 2 faizini isə digər millətlər təşkil edirdi [3, s.121]. Halbuki, XIX yüzilliyin əvvəllərində burada ermənilər əhalinin cüzi bir hissəsini təşkil edirdi. Hətta milliyətçə erməni olan Barxudaryan da, öz əsərində yuxarıdakı reallığı etiraf edir.

Hadrud rayonunun relyefi, əsasən, dağlıq, şərq və cənub şərqdə dağətəyi düzənlikdir. Hündürlüyü təqribən 500 metrədən 2725 metrə qədərdir. Yura, Tabaşir, Neogen çöküntüləri yayılmışdır. Rayonun faydalı qazıntıları zəngindir. Belə ki, burada dünya əhəmiyyətli qranit, pirit, qalenit, qızıl, molbden, İslandiya şpatı yataqları var. Hadrud ərazisi faydalı qazıntılarla yanaşı tikinti materialları, meşə zolaqları, şirin su ehtiyatları, qədim təbiət abidələri, 100 illik yaşı olan ağacları ilə də zəngindir [5, s.106]. Çox təəssüflər olsun ki, Qarabağın digər əraziləri kimi Hadrud rayonu da, Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən ələ keçirilmiş, buradakı tükənməz, yeraltı və yerüstü qiymətli təbii sərvətlərimiz qəddarcasına mənimsənilir. Bu və ya digər önəmli məsələlərin tədqiqi əsərin çox böyük elmi əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

N.R.Məmmədovun 2008-ci ildə «Təhsil NPM» nəşriyyatında nəşr olunmuş 568 səhifəlik «Azərbaycan SSR-in DQMV-də ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991)» adlı əsərində Hadrud rayonunda yaşayan azərbaycanlılara ögey münasibətin səbəbləri açıqlanmış, erməni siyasətçilərinin rayonda yaşayan erməni əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin «geriliyi» tezisinin ağ yalan olduğu faktlarla sübuta yetirilmişdir. Kitabda, çoxsaylı arxiv sənədlərindən, elmi-tədqiqat işlərindən, elmi ədəbiyyatdan, dövrü mətbuatdan əhəmiyyətli elmi nəticələr çıxarılmış və bunun sayəsində elmi dövriyyəyə xeyli yeni materiallar daxil edilmişdir. Kitabın ana xəttini, Hadrudun qədimdən Azərbaycanın ayrılmaz bir hissəsi olduğu və tariximizin heç bir mərhələsində ondan ayrılmadığı faktlarla sübuta yetirilməsindədir [4, s.500].

1970-ci ildə milliyətçə erməni olan Ş.M.Mkrtyçyan tərəfindən Azərbaycan Dövlət nəşriyyatında rus dilində nəşr olunmuş «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti» kitabı giriş və 8 fəsildən ibarətdir [5, s.40]. Kitabın «giriş» hissəsində Dağlıq Qarabağa Muxtar Vilayət statusunun verilməsini böyük tarixi hadisə kimi qeyd edən müəllif, Dağlıq Qarabağ deputatlarının səlahiyyətlərindən, Dağlıq Qarabağ prokrorunu 5 il müddətinə SSRİ prokroru tərəfindən seçilməsi, məhkəmələrini isə Dağlıq Qarabağ

deputatları tərəfindən 5 il müddətinə təyin edilməsi məsələləri vurğulanır. Yeri gəlmişkən bir məsələyə də aydınlıq gətirək ki, DQMV-nin məhkəməsində 5 ilədək azadlıqdan məhrum edilən məhkumlar Dağlıq Qarabağ təcridxanalarında saxlanması qanuniləşmişdi. Əlbəttə, DQMV-də qəbul edilmiş məhkəmə «qərarlarının» nə dərəcədə haqq-ədalətə arxalandığı və «humanist» olduğunu təsvir etmək çətin deyil. Beləliklə, kitabın altıncı fəslə «Hadrud rayonu» adlanır. Müəllif, yazdığı kitabda erməni xislətini gizlətməyərək Azıx Mağarasını Hadrud rayonu ərazisində qədim yaşayış məskəni kimi təqdim edir. Eyni zamanda, burada qeyd olunan bütün yer adları, öz tarixi adları ilə deyil, məkirli niyyət sahiblərinin məqsədli şəkildə dəyişdikləri adlara uyğun formada vurğulanmışdır.

1987-ci ildə Azərbaycan Dövlət nəşriyyatında nəşr olunmuş çoxcildlik «Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası»nın VIII cildində Hadrud rayonunun iqtisadi və mədəni həyatı yığcam şəkildə işıqlandırılmışdır. Ensiklopediyanın 127-ci səhifəsində Hadrud rayonu, onun təbii-coğrafi mövqeyi, təbiəti, relyefi, iqlimi, bitki və heyvanlar aləmi, torpaq örtüyü, əhalinin sıxlığı və sayı, təsərrüfatı, mədəniyyəti haqda məlumat verilmişdir [6, s.127]. Lakin buradakı məlumatlar olduqca azdır. Belə ki, 41 kəndə, 14 mindən çox əhaliyə, 679 km² əraziyə malik Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Hadrud rayonunun əhalisi haqda 2 cümlə ilə kifayətlənmək, zəngin və əhəmiyyətli memarlıq abidələrini bir sətirdə yerləşdirmək olduqca azdır. İqtisadi və mədəni inkişafın yalnız 1986-cı il məlumatları burada öz əksini tapmışdır. Məzmunca bəsit olmasına baxmayaraq burada verilmiş məlumatlar çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qarabağ tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan X.Xəlilov daim elmi axtarışlar aparmış və yazdığı əsərləri ilə Azərbaycan tarixinə zəngin töhfələr bəxş etmişdir. Onun yazdığı «Qarabağ tarixi etnoqrafik əyalət», «Qarabağın etnik tarixindən», «Tarixşünaslıq yoxsa təxribatçılıq», «Qarabağın elat dünyası», «Qarabağ», «Qarabağ: etnomənəvi inkişaf tarixi» əsərlər bütövlükdə Qarabağın Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olduğu, əhalinin isə türk olması, ermənilərin əraziyə məqsədli şəkildə köçürülmələri, əhalinin məşguliyyəti, mədəniyyəti və sair önəmli məsələlər təhlil edilmişdir [7, s. 79].

Sağlam inkişaf və Maarifləndirmə» ictimai birliyi tərəfindən Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyinin maliyyə dəstəyi ilə «İşğal olunmuş torpaqlarımızı unutmayaq» layihəsi çərçivəsində 2010-cu ildə «MNS-Poliqraf» nəşriyyatında çap olunmuş «Qarabağ: Yaddaş» kitabında işğal altında olan rayonlar o cümlədən Xocavənd rayonu tərkibində Hadrud rayonu haqqında da məlumat verilmişdir. Qarabağı görməyən, onun sehrinə düşməyən insanlar bu kitabın köməkliyi ilə bu torpağın təbii sərvətləri, coğrafi mövqeyi, başına gətirilən müsibətləri, tarix və mədəniyyət abidələri haqqında, erməni vandalları tərəfindən bütün bu sərvətlərin dağıdılması haqqında məlumat əldə etmək imkanı əldə edir. Gənc nəslin ideya siyasi tərbiyəsində, maariflənməsində kitabın əhəmiyyəti vardır [8, s.387].

Akademiyanın müxbir üzvü, t.e.d., professor Y.M.Mahmudovun və t.e.d. K.K.Şükürovun elmi yaradıcılıqlarında Qarabağ məsələsi xüsusi önəm kəsb edir. Y.Mahmudovun K.Şükürovla birgə yazdıqları «Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər» (Azərbaycan, ingilis, fransız, ərəb, alman və rus dillərində) kitabı, «Qarabağ tarixi: Qədim zamanlardan müasir dövrədək» əsəri və digər əsərlərində Qarabağın bütöv tarixi tədqiq edilmiş, onun iqtisadi, siyasi və mədəni həyatın işıqlandırılması, Qarabağın tarixən Azərbaycan ərazisi olması, azərbaycanlıların isə qədimdən bu ərazidə yaşadığı,

ermənilərin bölgəyə məqsədli şəkildə köçürülmələri tarixi və digər önəmli məsələlər faktlara və materiallara əsaslanaraq öz doğru həllini tapmışdır. «Qarabağ tarixi» əsərinin 14-15-ci səhifəsində Qarabağ mülklərinin yaranması, separatçı fəaliyyətinə aydınlıq gətirilmişdir. Orada göstərilir ki, Hadrud ərazisində 1603-cü ildə Vərənd mülkiyyətinin əsası qoyulub. Bu mülkiyyətin əhalisi Göyçə mahalından gəlmişlər. Yuxarıda adıgedən əsərlərin, Qarabağın bütöv tarixinin tədqiqində nadir material kimi istifadə etmək olar. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, Y.M.Mahmudovun 2009-cu ildə nəşr olunmuş «İrəvan xanlığı» kitabı da ermənilərin məkirli niyyətinin, mənfur siyasətinin, saxtakarlığının açılmasında, tarixi həqiqətlərin təhlili baxımdan çox böyük əhəmiyyət kəsb edir [9, 10].

Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında 1973-cü ildə nəşr olunmuş «Qardaşlıq ailəsində», 1983-cü ildə nəşr olunmuş «Sovet Dağlıq Qarabağ Lenin milli siyasətinin təntənəsi» kitablarında sovet dönəmində Hadrud rayonun iqtisadi və mədəni inkişaf məsələlərinə toxunulmuşdur. Lakin hər iki əsərdə sosializm quruluşu ideallaşdırılır, oktyabr inqilabı isə tarixdə xalqa bəxş olunan böyük nemət kimi işıqlandırılır [12, s.171].

Xankəndində 70-ci illərdə nəşr olunmuş «Dağlıq Qarabağ sovet hakimiyyəti illərində» və «Doqquzuncu beşillikdə Dağlıq Qarabağın nailiyyətləri» kitablarında 1920-1970-ci illərdə Hadrud rayonunun ərazisi, əhalisi, sənayesi, kənd təsərrüfatı, heyvandarlığı, nəqliyyatı, rabitəsinin inkişafı, ayrı-ayrı illərdə kapital qoyuluşu, ticarətin inkişafı, məktəblərin, məktəbəqədər uşaq müəssisələrinin, kitabxanaların, klubların inkişafı, büdcənin ayrı-ayrı sahələr üzrə xərclənməsi məsələləri statistika şəklinə verilmişdir. Dağlıq Qarabağın digər rayonları haqqında da məlumat verildiyindən müqayisələr aparmaq üçün yuxarıda adıgedən əsərlərdən istifadə etmək olar. Yeri gəlmişkən bir acı həqiqəti qeyd edək ki, bu kitablardakı faktları nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, Şuşa rayonuna istər vəsaitin ayrılması həcmi, istərsə də sosial-iqtisadi inkişaf məsələləri üçün həyata keçirilən tədbirlərlə digər rayonlarla müqayisədə aşağı səviyyədə olmuşdu [13].

T.e.d. Q.Ə.Hacıyevin yazdığı kitab və məqalələrdə Dağlıq Qarabağ həqiqətləri xüsusi yer tutur. Onun yazdığı «Erməni iddialarının əsassızlığına dair», «Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti», «Qarabağda erməni terrorizmin qədim izləri», «Qədim şəhərlərimizin tədqiqinin tarixi-siyasi əhəmiyyəti» və digər əsərlərdə Qarabağın iqtisadi-siyasi və mədəni həyatı obyektiv tədqiq edilmişdir. Yuxarıda adıgedən əsərlər Qarabağ tarixinin, o cümlədən Hadrudun tarixinin tədqiqi üçün bir mənbə kimi əhəmiyyətlidir [14, s. 54-80].

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsinin inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayan Heydər Əliyev hakimiyyətə ikinci qayıdışından sonra Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün bütün gücünü bu işə yönəlmişdi. Ümummillə liderimizin bütün məruzə və çıxışlarında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ məsələsinə toxunulmuşdur. T.e.d., professor Y.M.Mahmudovun «Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti» adlı əsərində 1993-2003-cü illərdə Heydər Əliyevin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla nizamlanması istiqamətində fəaliyyəti, görüşləri, nitqləri öz əksini tapmışdır.

Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanmasına və onun nəticələrinə siyasi qiymət verən H.Ə.Əliyev çıxışlarından birində göstərirdi ki, «Əgər Dağlıq Qarabağ faciəsinin bir qütbündə erməni separatçılığı, erməni terrorizmi, Azərbaycana qarşı torpaq iddiaları durursa, digər qütbündə – nə qədər acı olsa da bunu, etiraf etmək lazımdır – bizim bəzi siyasətçilərimizin səriş-

təsizliyi, hakimiyyət hərisliyi, hədsiz-hüduzsuz şəxsi ambisiyaları durur». Göründüyü kimi bu qiymət o zamankı reallığın özüdür. Həmin acı həqiqəti başqa cür qiymətləndirmək tarixi reallığı danmaqdan başqa bir şey olmazdı. Bəs o dövrdə xalqımızın başına gətirilən bu müsibətlərin qarşısını almaq mümkün idi mi? Bu çətin suala təcrübəli siyasətçi belə cavab verir: «Yaxın və uzaq tarix göstərir ki, bütün bu hücumlara, bütün bu təqiblərə Azərbaycan xalqı layiqincə cavab verməyə qadir idi. Əgər bütün Azərbaycan xalqını hiddətləndirən, vahid sarsılmaz bir qüvvə kimi Azadlıq meydanına toplayan milli qürur, milli oyanış, milli dirçəliş hissələrindən konstruktiv şəkildə istifadə olunsaydı, biz bu gün Dağlıq Qarabağ probleminin həlli ilə məşğul olmazdıq».

Bu sərrast və qiymətli cavabda açıq qalan bir fikir bundan ibarətdir: Əlbətdə o dövrdə dövləti Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyət rəhbərlik etsəydi bu problem indiyə qədər qalmazdı [15].

Dağlıq Qarabağın tarixinə dair yazılmış ümumiləşdirici əsərlərdə – N.Axundovun «Qarabağ salnamələri» (Bakı 1989), T.Köçərlinin «Qarabağ (Qarabağ tarixinin saxtalaşdırılması əleyhinə)» (Bakı, 2002), Q.Qeybullayevin «Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair)» (Bakı, 1990), Q.Hacıyevin «Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti» (Bakı, 2005), Ə.Abdullayevin «Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri)» (Bakı, 1995), V.Arzumanlı, N.Mustafanın «Tarixin qara səhifələri: Deportasiya, soyqırım, qaçqınlıq» (Bakı, 1988), H.Əliyevin «Dağlıq Qarabağ həqiqətləri» (Bakı, 2005) P.Əliyevin «Sovet Dağlıq Qarabağı» (Bakı, 1983), İ.Əliyevin «Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr» (Bakı, 1989), Ş.Əlizadənin «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində kitabxana işinin tarixi» (Bakı, 2001), R.Göyüşovun «Qarabağın keçməsinə səyahət» (Bakı, 1993), R.İmanovun «Sosialist Dağlıq Qarabağı» (Bakı, 1961), V.Zavaryevin «Dağlıq Qarabağın qısa coğrafiyası» (Bakı, 1984) və digər əsərlərdə [16,17,18, 19]. Hadrud rayonunun da tarixinə toxunulmuşdur. Ümumiyyətlə, apardığımız tədqiqatlardan məlum olur ki, Hadrud Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olmuş və tarixin heç bir mərhələsində Azərbaycandan ayrılmamışdır. Həmçinin ərazinin əsas əhalisi azərbaycanlılar olmuş, ermənilər isə yalnız XIX yüzilliyin birinci yarısında məqsədli şəkildə buraya köçürülmüşlər. Fikrimizcə, tezliklə Hadrud rayonunun tarixinə dair elmi-tədqiqat işlərinin və monoqrafiyaların yazılması məqsədmüvafiqdir.

Bu gün torpaqlarımızın 20 faizi düşmən əsarətindədir. Artıq 18 ildir ki, Ulu Qarabağ torpağının həsrətindəyik. Biz bu torpağı düşmən tapdığı altında qoya bilmərik. Bizim hər birimizin ən böyük arzusu qələbədir, işğal olunmuş torpaqlarımızın, doğma Qarabağımızın geri qaytarılması, azad olunmasıdır. Xalqımızın birliyi, tezliklə arzularımızın reallaşacağına şərait yaradacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

1. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, «YNE», 2001, 55 s.
2. Məmmədov N. Azərbaycanın Hadrud rayonunun qısa tarixi icmalı (1930-1991). Bakı Universitetinin Xəbərləri. 2010, №1, s. 121-128.
3. Məmmədov N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi (XX yüzilliyin 20-80-ci illəri). Bakı, «Təhsil», 2010, 198 s.
4. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-in DQMV-də ictimai siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı, «Təhsil», 2008, 566 s.

5. İmanov R. Çiçəklənən diyar. Bakı, «Elm», 1984; «Sosialist Dağlıq Qarabağı, Bakı, «Elm», 1981, 52 s.
6. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. VIII cild, «ADN», 1987, 580 s.
7. Xəlilov X. Qarabağ: Etnomənəvi inkişaf tarixi. «Günəş» nəşriyyat, Bakı, 2006, 79 s.
8. Qarabağ: Yaddaş. Bakı, «MNS», 2010, 250 s.
9. Mahmudov Y. Azərbaycanın tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. «Təhsil». Bakı, 2002, 322 s.
10. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar və sənədlər. Bakı, «Təhsil», 2005.
11. Quliyev C., Babayan Q., Geverov B. Qardaşlıq ailəsində. Bakı, Azərneşr, 1973, 187 s.
12. Sovet Dağlıq Qarabağı (Lenin milli siyasətinin təntənəsi). Bakı, «ADN», 1983, 171 s.
13. Dağlıq Qarabağ sovet hakimiyyəti illərində. Xankəndi, 1970, 201 s; Dağlıq Qarabağ doqquzuncu beşillikdə, Xankəndi, 1976, 149 s.
14. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. // Qarabağ: suallar və faktlar. Bakı, «Qismət», 2005, s.54-80.
15. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ tarixi (Qədim zamanlardan müasir dövrdək). «Qarabağ suallar və faktlar». Bakı, «Qismət», 2005. s.3-52.
16. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. İki cildə, birinci cild. «Şərq-Qərb», Bakı, 2007, 612 s. (s. 222,148).
17. Əliyev P. Qarabağ bölgəvikləri sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda mübarizə. Bakı, «ADN», 1963, 105 s.
18. Hacıyev N. Dağlıq Qarabağın tarixindən sənədlər. Bakı, «Gənclik», 2005, 190 s.
19. Qeybullayev Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). Bakı, «Elm», 1990, 147 s.

МАМЕДОВ НАЗИМ

Memmedov-n.@yahoo.com.

ИСТОЧНИКО ВЕДЕНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО РАЙОНА ГОДРУД

В статье используются архивные материалы, периодической прессы на основе объективного анализа истории Годрудского района и проведения сравнений, доказываются передовые позиции на общереспубликанском уровне в развитии экономики и культуры района.

В статье показано, что в годы советской власти история района Годруд велась исследователями армянских историков – фальсификаторов. Азербайджанские историки исследовав свою историю, объективно доказали, что Годруд является неотъемлемой частью Азербайджана. Исторические корни Карабаха ведут к античному периоду. Это одна из исторических провинций Азербайджана. Этот регион является важным политическим культурным и духовным центром Азербайджана.

NAZIM MAMMADOV
Memmedov-n.@yahoo.com.

IN THE HISTORICAL OF THE HADRUDA OF THE AZERBAIJAN

In the article using archive materials, materials of periodical press, on the basis of objective analyses of the history of Hadruda region and conducting of comparative analysis proved leading positions on whole republican level in development of economy and culture of the region.

It is/are shown in the article that wide investigation of the history of Hadruda implemented by Armenian authors in years of Soviet power and he have been turned to object of falsifying. But Azerbaijan historians had proved our history being integral part of Azerbaijan of the Hadruda with/by facts investigate objective. The historical roots of Karabakh date back to the antique period. This is one of the historical province of Azerbaijan. This region is the important political, cultural and spiritual center of Azerbaijan. Armenians had created the malicious problem of Nagorno Karabakh on the ground of false arguments.

Rəyçilər: t.e.d., Q. Ə. Hacıyev, t.e.d. A. İskəndərov

AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin 11 mart 2011-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 03)